

3-Казус

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига караб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрофлича муҳокама қилинг.

Юқорида берилган кавзуснинг моҳиятидан келиб чиқиб, ҳуқуқ нормалари турларини аниқ ва тўғри ажратиш ҳамда таҳлил этиш мақсадида:

- ҳуқуқ нормаси ва унинг белгилари нималардан иборат;
- ҳуқуқ нормасининг тузилиш таркиби қандай;
- ҳуқуқ нормалари қандай асосларга кўра таснифланади;
- Ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари нималардан иборат, мазмунидаги саволларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Биз биламизки, ҳуқуқ нормаси – ҳуқуқий тизимнинг барча элементлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, *бир томондан*, ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ ижодкорлиги, шу жумладан қонунчилик жараёнининг маҳсули бўлса, *иккинчи томондан*, у ҳуқуқни қўллаш жараёни орқали амалга оширилиб, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш воситасига айланади, *учинчидан*, ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий муносабатларнинг андозаси, модели сифатида майдонга чиқади.¹

Ҳуқуқ нормасининг моҳиятини теран англаш учун унинг луғавий илдизига, этимологиясига эътибор қаратиш лозим. “*Норма*” (лотинча) сўзи “қоида”, “аниқ кўрсатма”, “намуна”, “ўлчов” маъноларини англатади. Ҳуқуқ нормаси миллий ҳуқуқ тизимининг бошланғич элементи, унинг мазмунини ташкил қилувчи субстансия (асос) дир.²

Дарҳақиқат, ҳар бир норма ўзида бирон-бир хатти-ҳаракат, хулқ-атвор коидасини, муайян юриш-туриш моделини ифодалайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 28-моддасига биноан, “Ўзбекистон Республикаси фуқароси республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.”

Шундай қилиб, **ҳуқуқ нормаси** – давлат томонидан ўрнатилган ёки маъқулланган, бажарилиши ҳамма ҳуқуқ субъектлари учун умуммажбурий

¹ Одиқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент. «Адолат», 2018. – 248 Б.

² Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. –Тошкент: ТДЮУ, 2018. – 106 б.

бўлган, давлатнинг мажбурлов кучи билан муҳофазаланадиган, ижтимоий муносабат қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзида мужассам этган ва аниқ шаклда ифодаланган хатти-ҳаракат мезони, юриш-туриш қондасидир.³

Ҳуқуқ нормасининг белигилари мавжуд бўлиб, асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

Иродавий характерга эгаллиги – унда жамиятнинг давлат иродаси, манфаати, мақсади акс этади.

Нормативлиги – бу кишиларнинг муносабатлари ва ҳаркатларини тартибга солишида намоён бўлади.

Давлат билан ўзаро боғлиқлиги – бунда ҳуқуқ нормалари давлат томонидан ўрнатилади, маъқулланади, ўзгартирилади ёки бекор қилинади.

Умуммажбурийлиги – ҳуқуқ нормалари барча ҳуқуқ субъектларга қаратилган бўлади ва ушбу нормалар улар томонидан бажарилиши мажбурий ҳисобланади.

Расмий ва шаклан аниқликка эгаллиги – ҳуқуқ нормаси умумижтимоий ирода сифатида давлат томонидан ўрнатилган расмий юридик ҳужжатлар (норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар) шаклида ифодаланади.

Тизимлилиги – ҳуқуқ нормасининг муайян таркибий қисмларининг мантиқий, изчил ва мутаносибликда эканлигини билдиради.

Ҳуқуқ нормасининг тузилиш таркиби қандай деган саволга жавоб берадиган бўлсак, ҳуқуқ нормаси ўз ички тузилишига эга, яъни ҳуқуқ нормаси мазмунан ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган бир неча таркибий қисмлардан иборатдир. Таъкидлаш лозимки, адабиётларда ҳуқуқий норманинг тузилиши масаласида турлича ёндашувлар мавжуд. Лекин кўпчилик муаллифлар ҳуқуқий нормани уч элемент (унсур)дан иборат, деган фикрни маъқуллайдилар.

³ Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент. «Адолат», 2018. – 256 Б.

Ҳуқуқ нормасининг таркибий элементлари ўртасида ўзаро юридик-мантиқий боғланиш, юридик техника қоидаларига асосланган ҳолда ифодаланиш, мантиқий изчиллик ҳамда тизимлилик мавжуд. Қолаверса, у ҳуқуқий жиҳатдан умумий мазмун асосида бир бутунликни, яхлитликни ҳосил қилади. Бироқ улар айрим ҳуқуқ соҳаларида ҳуқуқ нормасининг элементлари сифатида тўлиқ ҳолатда, биргаликда учрамайди. Масалан Конституциянинг таъсис этувчи нормаларида диспозиция шаклида учраса, Жиноят кодексида кўпроқ санксия шаклида ифодаланади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий норма қуйидаги уч элемент (қисм)дан иборат:

1) гипотеза; 2) диспозиция; 3) санксия.

Гипотеза – ҳуқуқ нормасининг дастлабки таркибий элементи бўлиб, у ушбу ҳуқуқий норманинг қандай шароитларда ҳаракатга келиши ва унинг диспозицияси қандай шароитларда амалга ошишини белгиловчи ҳаётий шарт-шароит ва мавжуд вазиятни кўрсатади, яъни ҳуқуқ нормасида белгиланган хатти-ҳаракат қандай шароитларда бажарилиши мумкин ва лозимлигини билдиради. Гипотезада ҳуқуқ нормасида белгиланган қоида қай шароитда ва қай ҳолатда ҳамда ким томонидан амалга оширилиши кўрсатилади. Гипотеза ҳуқуқий норманинг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган қоиданинг кучга кириши учун зарур бўлган аниқ ҳаётий ҳолатлар (воқеа, ҳаракат, ҳодисалар), шарт-шароитлар ўз ифодасини топади. Масалан, фуқаролик ҳуқуқи нормаси фуқароларнинг муомала лаёқати қайси ҳолда тўла вужудга келишини кўрсатади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 22-моддасида “Фуқаронинг тўлиқ муомала лаёқати у вояга етгач, яъни 18 ёшга етгач, тўла ҳажмда вужудга келади”, деган қоида мустаҳкамланган.

Диспозиция – ҳуқуқ нормасининг навбатдаги таркибий элементи бўлиб, унда ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланади ва уларнинг бўлиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлари вариантлари кўрсатилади. Диспозиция латинча “**диспоситион**” сўзидан олинган бўлиб, “жойлашув”, “жойлашган”; инглизча “диспоситион” сўзидан келиб чиққан

бўлиб, “фармойиш”, “фармойиш бериш” маъноларини англатади.⁴ Диспозиция ҳуқуқий норманинг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганда ҳуқуқ субъектлари роя етишлари лозим бўлган қоида ифодаланган бўлади.

Масалан, Жиноят кодексида белгиланган тартибни бузиб чет елга чиқиш ёки Ўзбекистон Республикасига кириш ёхуд чегарадан ноқонуний ўтганлик учун жавобгарлик белгиланган. Бу ҳуқуқ нормасининг диспозицияси – ҳукуматнинг рухсатисиз ёки қалбаки ҳужжатлардан фойдаланиб ёки бунинг учун белгиланган чегара пункти орқали ўтмай, давлат чегарасидан ноқонуний ўтишнинг тақиқланганлигидир.

Санксия – юридик норманинг учинчи таркибий элементи бўлиб, у ҳуқуқий норма бузилган ёки мажбурият бажарилмаган ёхуд талаб етилган ҳатти-ҳаракат содир етилмаган ҳолда ҳуқуқни бузган шахсга нисбатан қўлланиладиган давлат таъсир чорасидир. Санксиянинг бундай таърифини, одатда, юридик фан, давлат ва ҳуқуқ назарияси беради. Файласуфлар, шунингдек, социологлар санксия деганда, фақатгина салбий (танбех, жазо) оқибатларнигина емас, балки ижобий (рағбатлантириш, қувватлаш) оқибатларни (шунингдек, инсоннинг ижтимоий аҳамиятга ега бўлган ҳуқуқ-атворидан келиб чиқадиган ижобий оқибатларни) ҳам тушунадилар. Санксия ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган талабларни бажармаганлик учун берилиши мумкин бўлган жазо ёки тавсия етилган ҳаракатни содир етганлик учун рағбатлантиришнинг тури ва ўлчови ифодаланган бўлади.

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормасининг таркибий қисмлари қуйидагиларни ўрнатади:

Гипотеза – диспозицияда кўрсатилган қоиданинг ким ва қачон, қайси шароитда бажарилиши лозимлигини кўрсатади; диспозиция еса – бажарилиши лозим бўлган қоида нимадан иборатлигини кўрсатади, у ҳуқуқий муносабат

⁴ Ўзбекистон юридик энциклопедияси / Нашр учун масъул Р.А. Муҳитдинов ва бошқ.; масъул муҳаррир Н.Тойчиев. –Т.: Адолат, 2010. Б. 140.

иштирокчиларининг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг мазмунини акс эттиради; санксия еса, ҳуқуқ нормаси талабини бажармаслик оқибатларини кўрсатади.⁵

Ҳуқуқ нормалари қандай асосларга кўра таснифланишига келадиган бўлсак, ҳуқуқ нормаларининг илмий ва ўқув адабиётида турлича таснифлари ва гуруҳланишлари мавжуд. Таснифлаш деганда, мантиқан ўрганилаётган объектларни турлар бўйича маълум бир умумий мезонлар асосида гуруҳларга ажратиш тушунилади. Таснифлашнинг тўғри ва тўларок бўлиши, аввало, унга асос қилиб олинган мезоннинг бошқа барча белгиларини қайд этувчи унинг энг аҳамиятли жиҳатига боғлиқдир. Юридик нормаларни таснифлашнинг тўртта мезони мавжуд: 1) ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш функциялари; 2) ҳуқуқий тартибга солиш предмети; 3) ҳуқуқий тартибга солиш методи; 4) нормани ифодалаш шакли. Булардан ташқари, айрим олимлар яна бошқа асосларга кўра таснифлайдилар.

Ҳуқуқ нормалари таснифланишини кўриб чиқадиган бўлсак, улар қуйидагича:

1. Субъектлари кўра:

1) Умумий нормалар 2) Махсус нормалар.

2. Таъсир этиш миқёсига кўра:

1) Умумий ҳаракатдаги нормалар 2) Маҳаллий миқёсдаги нормалар 2) Локал нормалар.

3. Амал қилиш муддатига кўра:

1) Доимий нормалар 2) Вақтинчалик нормалар.

4. Ҳуқуқий тартибга солиш усулига кўра:

1) Императив нормалар 2) Диспозитив нормалар 4) Тавсия этувчи нормалар 5) Рағбатлантирувчи нормалар.

5. Ҳуқуқий тартибга солиш предметига кўра:

⁵ Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. –Тошкент: ТДЮУ, 2018. – 111 б.

1) Конституциявий ҳуқуқ нормалар 2) Фуқаролик ҳуқуқи нормалари 3) Фуқаролик-процессуал ҳуқуқи нормалари 4) Жиноят ҳуқуқи нормалари 5) Оила ҳуқуқи нормалари 6) Маъмурий ҳуқуқ нормалари ва бошқалар.

6. Ҳуқуқ нормаси элементларининг аниқлик даражасига кўра:

1) Мутлоқ аниқ нормалар 2) Нисбий аниқ нормалар 3) Муқобил нормалар.

7. Ҳуқуқ тизимидаги роли ва ўрни бўйича:

1) Таъсис этувчи нормалар 2) Тартибга солувчи нормалар 3) Қўриқловчи нормалар 4) Декларатив нормалар 5) Таъминловчи нормалар 6) Дефинитив нормалар 7) Коллизия нормалар.

8. Ҳуқуқ нормаларининг ҳарактерига кўра:

1) Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар
2) Мажбурият юқловчи нормалар
3) Ман (тақиқловчи) қилувчи нормалар.⁶

Бундан кўришимиз мумкинки, ҳуқуқ нормаларининг турлича таснифлари мавжуд бўлиб, кўп ҳолларда илмий ва ўқув адабиётида ҳуқуқшунос олимлар ҳуқуқ нормаларини, юқорида кўрганимздек, уларда мустақамланган қоидалар ҳарактерига қараб таснифлашади. Бу нормалар: 1) Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар 2) Мажбурият юқловчи нормалар 3) Ман (тақиқловчи) қилувчи нормалардир.

Ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари нималардан иборатлигини таҳлил қилиш орқали, кавзусдаги Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 29-моддаси, 51-моддаси ва 58-моддаларида берилган нормаларини ҳуқуқ нормасининг қайси турига киришини билиб оламиз.

Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар - яъни ҳуқуқ субъектига қандай ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи нормалар бўлиб, ҳуқуқ субъектига нималар қилишга руҳсат берилганлигини кўрсатади. Масалан, кавзусдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида

⁶ Одиқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент. «Адолат», 2018. – 111 Б.

берилаган ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар турига киради. Мазкур ҳуқуқ нормасига кўра “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”. Бундан кўриниб турибдики, бу норма ҳар бир инсонга фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқини беряпти, яъни инсонга ҳуқуқ беряпти.

Мажбурият юқловчи нормалар - яъни қандай ҳаракатларни содир этиш лозимлигини кўрсатувчи нормалар бўлиб, ҳуқуқ субъектига маълум бир мажбуриятни юқлайди. Масалан, кавзусдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида берилаган ҳуқуқ нормасига биноан, “Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар”. Мазкур ҳуқуқ нормасидан кўриниб турибдики, бу норма ҳар бир инсонга қандай ҳаракатларни содир этиш лозимлигини ва шу ҳаракатида қандай муносабатларга киришиши кераклигини кўрсатяпти.

Ман қилувчи нормалар - яъни ҳуқуқ субъектига муайян ҳатти-ҳаракатларни содир этишини ман қилиб қўювчи нормалар бўлиб, бу ҳуқуқ нормалари инсонга ҳаракатлари давомида қандай ҳаракатлардан ўзини тийиши ва уни қилимаслик кераклигини кўрсатади. Масалан, кавзусдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ нормасига биноан “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашishiга, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди”. Бу ҳуқуқ нормасига кўра, бир субъект иккинчи бир субъектнинг фаолиятига аралашмаслигига, иккинчи бир субъект биринчи ёки бошқа бир субъектнинг фаолиятига аралашмасликни ҳамда бундай ҳаракатлардан ўзини тийиши ва уни қилимаслик кераклигини кўрсатади.

Ҳулоса қилиб айтадиган бўлсак, **биринчидан**, ҳуқуқ нормаси – давлат томонидан ўрнатилган ёки маъқулланган, бажарилиши ҳамма ҳуқуқ субъектлари учун умуммажбурий бўлган, давлатнинг мажбурлов кучи билан муҳофазаланадиган, ижтимоий муносабат қатнашчиларининг ҳуқуқ ва

мажбуриятларини ўзида мужассам этган ва аниқ шаклда ифодаланган хатти-ҳаракат мезони, юриш-туриш қоидаси бўлганлиги учун ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи, ман қилувчи, яъни тақиқловчи нормаларни ўз атрофида бирлаштиради.

Иккинчидан, ҳуқуқ нормаларини уларда мустаҳкамланган қоидалар характерига қараб таснифлашада, юқорида кўрганимздек, ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар - ҳуқуқ субъектига қандай ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатса, мажбурият юқловчи нормаларда - қандай ҳаракатларни содир этиш лозимлигини кўрсатади. Ман қилувчи, яъни тақиқловчи нормалар эса ҳуқуқ субъектига ҳаракатлари давомида қандай ҳаракатлардан ўзини тийиши ва уни қилимаслик кераклигини кўрсатади.

Учинчидан, кавзусдаги Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 29-моддаси ҳуқуқ нормасининг ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар турига, 51-моддаси ҳуқуқ нормасининг мажбурият юқловчи нормалар турига ва 58-моддаси эса ҳуқуқ нормасининг ман қилувчи, яъни тақиқловчи нормалар турига киришини кўришимиз мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Одилқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент. «Адолат», 2018.
2. Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. –Тошкент: ТДЮУ, 2018.
3. Ўзбекистон юридик энциклопедияси / Нашр учун масъул Р.А. Муҳитдинов ва бошқ.; масъул муҳаррир Н.Тойчиев. –Т.: Адолат, 2010.